

Александра Д. Матић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за српску књижевност
Orcid 0000-0002-8087-997X

ФОЛКЛОРНИ ОБРАЗАЦ ЖЕНЕ РАТНИЦЕ И ОСВЕТНИЦЕ У КЊИЖЕВНОСТИ СРПСКОГ РОМАНТИЗМА²

Предмет рада су фолклорни обрасци жена ратница и осветница преобликовани у поезији српског романтизма. Анализом романтичарских песама, као и увидом у усменокњижевне сфере из којих је образац преузет и деконтекстуализован, уочено је да се фигура жене ратнице, делије девојке, и осветнице неретко понавља у новом поетичком и жанровском контексту, али се и доводи до крајњих граница трансформације, пре свега услед немогућности враћања у сферу женског идентитета. На тај начин се прати и родна перспектива усменог текста и књижевног текста, односно присуство и (дез)интеграција „женског начела” у предоченом сужејном моделу. Док фолклорни образац потврђује тзв. женско начело, захтевајући тек привремено самопоништавање, негацију сопства, женскости, да би се из њега изродио нови идентитет, дотле је на хоризонту романтичарског стваралаштва такав повратак варијабилан у зависности од жанровских и поетичких поставки.

Кључне речи: делија девојка, жена, фолклор, романтизам, ратница, осветница, род

Комплексност репрезентације жена у књижевности романтизма може се приписати како иманентним одликама књижевне епохе тако и културној, друштвеној и родној динамици временског периода у којем је српска романтичарска књижевност настајала. Поред жене као оличења чистоте, невиности и сензуалности, те симбола песникове чежње за трансценденцијом и духовним испуњењем, значајно преузимање фолклорних образаца одражавало је шире патријархалне структуре и погледе на свет, те у вези са тим и представе жена у стереотипним, традиционалним родним улогама. Но, у књижевности српског романтизма

¹ aleksandra.matic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2025. години број: 451-03-137/2025-03/ 200198.). Део рада је проистекао из истраживања спроведеног приликом рада на докторској дисертацији *Фолклорни обрасци у српској књижевности романтизма, авангарде и модернизма*, одбрањеној 2020. године на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу.

реактуализује се један специфичан фолклорни образац жене ратнице или делије девојке, као доминантно идеалтипско представљање жене, која у оквиру овог модела, а неуобичајено за патријархалне структуре, отвара себе ка Другом свога бића – ка маскулином. Узимајући у обзир важно теоријско питање које се намеће при изучавању књижевности – да ли дискурс има моћ конституисања идентитета (в. Калер 2009), истраживање се усмерава ка местима прекорачења женског делокруга, а у великој мери и женског идентитета, са намером да се одговори на питање променљивости културне и друштвене динамике у реченом књижевноисторијском тренутку.

У српским фолклористичким истраживањима преовлађује став да се женски идентитет у епској традицији конституише као рефлектујуће, а не аутономно Друго у односу на мушки, херојски субјект. Отуд се намеће питање услова под којима женски лик може достићи самоостварење у овом жанру. Иако је жена присутна искључиво у домену јунаковог деловања (Крњевић 1992: 62), њено оглашавање из „мушког” света носи одређену субверзивну снагу, што је Лаза Костић препознао као „женско начело” у усменој епизи (Гароња 2014: 659). Ова латентна другост нарочито је изражена у лику епске ратнице, чији интернационални карактер, у оквирима оријенталне и медитеранске усмене књижевности, рефлектује женски продор у сферу јавног и покушај освајања позиција традиционално приписаних мушкарцу (Пандуревић 2011: 21).

Сагледавањем распона женских ликова наше усмене епике уочавамо изразиту амбивалентност фигуре жене, чије порекло може бити у архетипском обрасцу Велике Мајке, односно праисторијској традицији матријархата (в. Гароња 2023), која може попримити разнолике облике и исказати двоједну природу – животодавну и усмрћујућу, што је довело и до веровања у променљивост женског идентитета, односно у „празан” идентитет жене. Позитивни предзнак у усменој епизи понеле су жене усмерене на очување патријархалног поретка, а махом тзв. „племените љубе”, попут Анђелије из „Диобе Јакшића”, Јелице Војводе Пријезде, али и сестре и мајке попут сестре Војводе Момчила, сестре Боланог Дојчина, Мајке Југовића, Мајке Јевросиме итд. На супротној страни налазе се порицатељке правила патријархалне заједнице, означене као „неверне љубе” или „мајке крвнице”, као у песми „Јован и дивски старјешина”, потом читав круг песама о Јерини, љуба Грујице Новаковића итд.³ Негативна је слика продубљена хришћанском, библијском причом о Евином греху, чиме је жена понела и бремене кривице кроз историју, самим својим постојањем предодређена на неверство, издајство и непоштовање правила. Женска променљива ћуд потцртана је и у Његошевом *Горском вијенцу* („стотину ће промјенити вјера да учини што јој срце жуди”), као и демонска природа женскости („ал’ је ђаво али су мађије ал је нешто

3 Типологији и функцијама женских ликова у Вуковим збиркама епским песама посвећена је докторска дисертације Катице Дармановић (2016).

горе од обоје”)⁴, али се поново, поред негативног („неверне љубе”)⁵, опцртава и позитивни пол женске личности преузет из наше усмене традиције у виду лика „племените” љубе или сестре. Племените жене, одређене праведношћу и исказивањем здраворазумских савета, нарочито жена-владарки, попут Милице, Јевросиме или царице Роксанде, оличавају спој „емотивно-личног и херојско-епског” (Милошевић Ђорђевић 1990: 109). Њихова улога превазилази традиционални хабитус, повезујући породичну и општељудску димензију са националном трагедијом (посебно у случају косовских јунакиња). Представљање ових ликова условљено је друштвено-културним нормама, а, како примећује Јеленка Пандуревић (2011: 27), женски искорак у јавну сферу прихватљив је само ако служи епском јунаку.

У студији *Од црвенокосе богиње до слепих певачица* Славица Гароња (2023: 182) увиђа пак својеврсну равноправност полова у епској поезији, наводећи да женски активизам неретко извлачи мушкарца из неприлике: „мудрим саветом, женском интуицијом, емотивном одлуком, или мушким средством – оружјем, тј. преобучена у мушко”. Прилику да се „избегну стереотипизирани представе жена које их искључују из јавног, интелектуалног простора” и Ивана Мијић (2012: 66) види у културолошком феномену „делије девојке”. Низ тематских варијација о женама ратницама, тј. делији девојци проистиче најпре из ратничког идеала у патријархалној средини, али и, како сматра Пандуревић (2011: 21–22), авантуристичког порива за померањем граница вероватног у социјалној стварности. У усменој епици се фигура делије-девојке конституише кроз поигравање идентитетом⁶, које је засновано на обредној карневализацији и дозвољеном преступу којим се укида полна дихотомија и „инверзијом актера на линији пола пародира епска матрица” (Пандуревић 2011: 22). Посвећујући пажњу позицијама центра и моћи коју у патријархалним срединама има ратник, Јеленка Пандуревић (2011: 30) констатује да ове песме омогућавају маргинализованим субјектима привремену субверзију хегемоничке структура, доприносећи рефлексији рода као културне конструкције.

Како је овај модел превасходно везан за епски контекст усмене традиције, значајно је пратити његову адаптацију у романтичарској књижевности, посебно у жанру поеме. Истичући поему као подврсту епске песме, Тања Поповић (1999) порекло и генезу српске романтичарске поеме изводи из епског усменог песништва. У ужем смислу, поема

4 Чажкановићево тумачење такође истиче негативну, демонизовану представу жене; „Подсећамо само на то да комуницирање са демонима, заклињање демона разумеју углавном само жене, врачаре; да су један извештај број жена, вештице, обдарене натприродним моћима.” (Чажкановић 1973: 68)

5 Велики допринос разумевању сложености мотива женске невере у српској народној књижевности дао је Радосав Меденица у својој књизи *Бановић Страхиница у кругу варијаната и тема о невери жене у народној епици*.

6 О делији девојци у нашој усменој епици као о привременој замени родног идентитета у светлу обреда прелаза пише Наташа Дракулић Козић (2018).

одговара народној епској песми, по карактеристичним формулама изражавања као и реторским фигурама, потом по теми коју обрађују: један догађај или један јунак. Како се романтичарска поема сматра непосредним књижевним наставком усменог песништва, разумљиво је што романтичари користе овај жанр како би обрадили традиционално епске теме. Отуда проналазимо фолклорни образац жене ратнице и осветнице у низу поема Ђуре Јакшића попут: *Барјактаревића*, *Невесте Пивљанина Баје*, *Црногорац Црногорки*, *Осман-аџа* итд.

Патетичном реториком у поеми *Барјактаревићи* Ђуре Јакшића потцртава се вишевековна вертикала страдања и жртвовања за домовину, вишегенерацијски континуитет у добровољном ступању у смрт. Остављајући својој љуби аманет, што је типична епска сцена бугарштичких песама, последњи Барјактаревић је опомиње да по његовој смрти своју руку да само оном ко настави такав јуначки пут. Међутим, подстичући свог јунака на храброст у боју, љуба настоји да докаже своју моралну снагу, верност и посвећеност кроз обећање да ће га осветити уколико погине и да „Црногорка уме бити” једнако као и мушкарац. Јакшићеве делије-девојке углавном су из реда Црногорки, које након смрти својих вољених преузимају улогу ратница, односно освешћујући своју маскулину страну личности, компензују недостатак мушке фигуре. Но, за разлику од фолклорног обрасца делије-девојке, који претпоставља враћање у утврђену друштвену структуру, тј. враћање својој утврђеној улози жене⁷, у романтизованој представи делије-девојке повратак често није могућ.

Пут девојке од утврђеног фемининог обрасца ка жени-осветници оцртан у поеми *Невеста Пивљанина Баје* проистиче из метафизичке инстанце, из задојености речима „бога осветника”, чији лик јој се причињава на лицу јунака Пивљанина Баје. Осветивши свог вереника, девојка и сама умире, чиме се још једном наглашава њена немогућност повратка женству у поетској перспективи. Тема која се умеће у наведене сижее јесте љубав прекинута смрћу вољеног и туга за њим манифестована суровом природом. Нагласак је стављен на породични и лични расап, што је најчешћа тема усмених балада, чије је средиште управо породични круг. Изразита склоност према народним баладама, коју Хатица Крњевић примећује у стваралаштву Лазе Костића, применљива је уопште на српске романтичарске песнике, стога што је битно својство овог усменог жанра психолошко сучељавање и сукоб „темељно различитих осећања и поступака, из чега се рађају сажете драмске форме с трагичним заплетом” (Крњевић 1992: 22). Као и у баладама, жене постају протагонисти као страсне и несрећне индивидуе, које губитком вољеног не теже више мирном породичном животу као женском идеалу већ постају романтичарски епски јунаци, смештене у вртлог изазова, авантура и опасности.

7 Из Вукове треће књиге Српских народних пјесама бечког издања: „Кунина Златија”, „Љуба хајдук-Вукосава”, „Сестра Ђурковић-сердара”, „Женидба Јова Сарајлије” итд.

Јакшић у својој поеми *Невеста Пивљанина Баје* вешто спаја традицију усмене епике којом се женска фигура именује само према сродству са великим јунаком⁸ и с друге стране деконструисање националне хероике тиме што женску борбу не мотивише само чежњом за ослобођењем од вековног непријатеља већ увек и једном личном несрећом, која је и главни покретач женске трансформације. Искључивањем ритуалне подлоге сижеа о делији девојци, коју наглашавају фолклористичка истраживања (Дракулић 2018), при литераризацији фолклорног обрасца остаје дакле унутрашње питање женског идентитета и онога чиме се она може представити свету. Изгубивши могућност остварења у породичном смислу, делије-девојке попут невесте Баје Пивљанина узимају оружје у руке, док супруге добијају и један деликатнији задатак – пренети клицу освете на будућа поколења, као у поеми *Црногорац Црногорки*. У њој жена добија ону ратничку и осветничку црту мушког опхођења и односа према свету и према борби – жена треба да настави мушку борбу када изнемогне њен бранилац. Не само да добија задатак да га освети у боју, а не сузама и тужбалицама, од ње се захтева да одгаја и васпитава синове у знаку освете, тако да освета постаје њихов категорички императив. У тим Јакшићевим стиховима жена задржава обе позиције – мајка и ратница. У назначеним поемама неупитност чина освете готово да постаје обичајно-правна регулатива преузимања улоге мушкарца, као нужан чин за опстанак заједнице „у тренутку нарушене друштвене равнотеже изазване недостатком мушког потомства, готово у вријеме турског надирања и пријетеће крвне освете” (Пандуревић 2011: 23). Романтичарски сензибилитет на речени начин доминантно представља јунакињу из епске традиције, онемогућену да оствари своју традиционалну улогу.

Идеалтипско виђење жене преузете из косовског обрасца, који подразумева једну опустошену и апокалиптичну инсценацију бојишта, тежио је да искаже Јакшић у песми „Из делаонице”, која своју интермедјалност темељи на литерарној представи слике у настајању, док изразито романтичарском иронијом песник-сликар исказује своју немоћ пред фигуром Косовке девојке, које је достојан мајстор попут Рафаела: „Овај осмех лица бела, / Лаки покрет витог створа, / Заслужује за мајстора / И великог Рафаела.” (Јакшић 1931: 13) Косовка девојка, као узорити лик српске девојке, која преврће јунаке по бојишту и залаже их вином, као последњим причешћем, добија и свој пандан, у наставку, у жени и мајци, која у сузама за својим јединцем дере одећу и чупа косу. Међутим, сумња у представљивост такве слике није ауторска скромност, већ ауто-поетички импулс којим се назначавала настројеност ка новом типу епске јунакиње – делатне, бунтовне, активне. Образац девојачког самоубиства који ће одредити низ лирско-епских песама из турског периода одражава један морални подвиг којим се девојачки живот радије завршава

8 Нпр. Кадуна Хасан-аге Куне, Љуба хајдук-Вукосава, Сестра Ђурковић-сердара, Љуба Марка Краљевића, Сестра и љуба Тодора Задранина, Љуба Ивана Задранина итд.

смрћу, најчешће бацањем у реку, него венчавањем за туђина, најчешће Турчина, који је силом и отмицом жели узети за своју љубу.

Мотив женског самоубиства Његош у *Горски вијенац* уводи обликујући тугу сестре Батрићеве након смрти брата као бранитеља поретка на којем је заједница заснована (в. Брајовић 2007: 188). Након ритуалне тужбалице и проливања суза, чупања косе, као једино институционално дозвољеног исказивања афективности, сестра Батрићева вади ножеве и пробада се – што је двоструко примерено „слабој”, женској природи. Наиме, док је мушкарац предодређен за подвиг, борбу до смрти, непоколебљивости, самоубиство жене је у традиционалном коду сагледавано као морални чин, нарочито ако је везано уз идеал мушкости, односно патњу за погинулим или одбрану мушке части, уколико је отета. У поеми *Лазар, новски војвода* Матије Бана женски лик Лазареве љубе у целости урања у образац Јелице, Пријездине љубе, која добровољно прихвата смрт пре него ропство под Турцима. У исти фолклорни образац Јакшић уписује и полулегендарни лик Чучук Стане, најпознатије наше жене ратнице, у поеми *Осман-ага*, али се у овом контексту њен лик романтизује и добија једну нежнију перспективу, жене која у страху од Осман-аге бира да се утопи у Тимоку. Њену намеру спречава Хајдук Вељко, који је, опет према епском моделу, не само убио свог противника већ и преузео његове јуначке атрибуте и одело као знак победе, попут Ива Сенковића након савладавања Аге од Рибника. Услед прерушавања Хајдук Вељка у Турчина у драматичној завршној сцени долази до препознавања и замало трагичног удеса Чучук Стане. Напетост се разрешава идиличним оквиром, у који се смешта љубавна прича епских јунака: „Већ поскочи!... Света не имаде... / Ал’ на срце — Хајдук-Вељку паде!... // Где кроз стење хладан Тимок плива, / Осман-ага у крви почива.” (Јакшић 1931: 42) Разрешење сличне драматичне ситуације у Абердаровој херојској поеми *Невеста хајдукова* ставља се у руке саме невесте осветнице, која убија свог отмицара и доноси сватовима Турчинову главу.⁹

Самоубиство као бег од нежељеног везивања за непријатеља тематизује Јован Јовановић Змај у песми „Јадна мајка” (1871), где је ток измењен у односу на приче о женама осветницама – мајка тражи осветнике за смрт своје кћери и синова који су дали живот за сестру, те по епском обрасцу Мајке Југовића, по окончаном сукобу у пустој ноћи лута по бојишту тражећи мачеве својих синова и нож којим се кћер усмртила, метафорички именован као њен вереник:

Све је пусто, ноћ је мирна
По бојишту мајка лута
Заплаче се по једанпут
У смех гротне по сто пута

⁹ Романтичарска идилична поема врло се често преиначује у трагичне љубавне поеме, као што је случај са *Пасићима* Јована Илића, поемом заснованом на фолклорном мотиву опчињености девојачком лепотом и сукоба око девојке у пасторалном амбијенту, који се завршава смрћу. Истог су типа поеме *Гојко* Бранка Радичевића, *Свајшови* и *Три побратима* Ђорђа Малетића и др.

Док је нашла до три мача,
Од три сина, три патника
И четврта љута ножа –
ћеринога вереника
(Змај 1882: 139).

Змајева је визија трагична, јер мајка на ивици лудила, смењујући смех и плач, лута и тражи осветника по Србији, симболички нудећи мач каменовима који ћуте, асоцирајући на Његошев ламент над племеном које „сном мртвијем спава”. Није занемарљив ни друштвено-историјски контекст у којем Змај пева песму о освети, као и позив у свети бој у „Бојној песми”, испеваној 1876. године, након Херцеговачког устанка и у време Првог српско-турског рата, који треба да скине вековну клетву. Миодраг Поповић сматра да је пресађивање епске хероике из усмене поезије у индивидуално стваралаштво започело са сазревањем патриотско-револуционарног расположења 1848. године, те да је крајем педесетих и нарочито почетком шездесетих добило нови замах (Поповић 1972: 291). Године 1862. настаће и поменуте Јакшићеве најзначајније херојске поеме *Барјакџаровићи*, *Братоубица*, *Невеста Пивљанина Баја*, *Мученица* и *Црногорац Црногорки*.

Врхунац трагизма и трпљења достиже јунакиња у Јакшићевој поеми *Мученица*, где се приказује непоколебљив дух жене и подрива дискурс о „слабости” женске природе, односно женски дух у страдању досеже до јуначког идеала који за веру трпи до крајњих граница. Лепота која, по традиционалном обрасцу исијава на лицу Вукове љубе, засениће и самог везира, који јој дозвољава да остане у вери, али ће затражити да буде његова љуба:

Лепа је љуба Бојшића Вука
Лепа к’о вила из горе чарне
Ил као груди снега пребела
Из светлост бледа с анђелског чела
[...]
Реч коју варвар изустит’ хтеде
Задрктала је у пустим грудма;
Пакост и злоба, варварство црно
Пред анђелом се дубоко таје
Те већ у срцу човештвом сјаје
’Нећу ти вере! Остај у вери!
Та да је црња од ноћи саме
Твој би јој образ светлости дао!
Буди ми љуба! Љуби ме верно,
А ја ћу тебе љубит’ безмерно’
(Јакшић 1862: 173) .

Супротстављајући се босанском везиру, Даница трагично умире, али и њен убица умире са њом. Знаменити догађаји националне историје тако уступају место трагичним појединцима, чија се судбина осећа као опште-национална, те у том смислу и женске фигуре добијају ореол јунаштва

и непоколебљиве снаге и вере, исказане лирским изливима, а све мање приповедањем. Женски ликови, иако су често носиоци оваквог сижејног склопа, претежно не доживљавају психолошки помак, односно остају једнодимензионално представљене као одане и храбре пратиље и осветнице. Помак који се може остварити тиче се сфере деловања јунакиње, која из приватног иступа у сферу јавног, предодређену за мушке представнике патријархалне заједнице. Процес остваривања у друштвеној улози испуњава се само у правцу иступања у родно супротну, али прихватљиву страну маскулиног принципа деловања. Несрећан удес српских хероина, верних љуба српских јунака, у Јакшићевим се поемама ослања на романтичарски схваћене приче о људској судбини, на ширем плану, док се као одраз женске судбине у историјском току ослања у великој мери на усмене, пре свега баладичне, али и епске тонове.¹⁰

О распрострањености сижеа говоре и поеме других аутора српског романтизма, али и краће лирске форме попут Змајево *Освећнице*, која сумира оно што је Јакшић испевао у поеми *Невеста Пивљанина Баја*, а то је да после јунака нико не остаје да га освети до његове заручнице. Доминанта српске романтичарске књижевности била је да се проговори о херојском идеалу, па чак и када се говори о жени, успоставља се мушка перспектива, или, како тврди Кашанин (1968: 40), „у доба романтизма нико код нас није могао писати стихове без песама жени која ће песнику родити сина да погине за слободу”. Кашанин је свакако морао имати на уму један од Змајевих *Ђулића*, XIX, у којима се лирски јунак обраћа драгој: „Кад јунаци за слободу / чуда почине, / Није штета ни за кога / Ако погине. // А за мене по најмања, / Српски умрети / Та ти ћеш ми сина дати / Да ме освети.” (1882: 71) И изван експлицитно изреченог става о жртвовању за слободу и императиву мушког потомства, доминанција ратничко-патријархалне идеологије одређује често и поезију метрички инспирисану усменом лириком. У романтичарским поемама пак херојски кодекс битно одређује фонд доминантних тема, сижеа, мотива и начине концептуализације ликова, али се формирање етичко-естетичког канона увелико и помера услед присуства жене као главне фигуре која сенчи причу осећајношћу, упркос томе што се саме рава према живој маскулино оријентисаној културној традицији.

Треба поменути да је, за разлику од трагичне судбине осветница, у појединим Змајевим песмама по обрасцу делије-девојке успостављен

¹⁰ Интересантно је да у прозној варијанти теме о љубави Турчина према Српкињи, коју Јакшић обликује у приповеци „Неверна Тијана” (1862), традиционални образац бива у великој мери подривен, не тиме што се – насловом назначено – жена показује као неверна, јер је такав образац већ познат у усменој књижевности, већ што се уопште проширују општа места усмене поезије – од Косова као локуса смрти, саможртвовања и хероичности ка сукобљавању романтичарских идеала љубави и родољубља. Снага романтичарског жанровског синкретизма огледа се у подвојености између колективно-историјског и лирско-интимног патоса, сред којег се зачиње трагизам главне јунакиње, окончан њеном смрћу. „Неверна Тијана” сврстава се тако у ред „баладичних приповедака” (Иванић 1976: 149), чији врхунац Иванић види управо у прози 60-их година 19. века.

шаљиви исход, који често подсећа на хуморни тон песама о Марку Краљевићу. Али ће такве представе делије-девојке Костић критиковати у *Књизи о Змају*. Како иронично примећује, идеал Српкиње врло се једноставно гради: „узми само јуначко срце, метни га под женско лице, обуци га у женско рухо, ето ти готов идеал Српкиње” (Костић 1984: 118). Тако ће и у истоименој песми делија-девојка исмевати Турке, да би потом исказала да се јунаштву учила од Милоша и Марка, те са лакоћом одсеца турске главе и наставља да пева и пије пред чадором, учитавајући моралну снагу призивањем семантички снажних херојских фигура:

’Дворила сам два српска јунака
Дворила сам Милоша и Марка;
У Марка сам пити научила
Милошу сам песму присвојила
Од њих двоје ево и ово је...’
Па запламти срцем из очију
И потеже сабљу димишњију
(Змај 1882: 133).

Таква перспектива с једне стране оснажује женски еманципаторски дискурс, с обзиром на то да се жена позиционира у мушки друштвени делокруг, али треба истаћи да се комични ефекат постиже управо заменом типа јунака – односно постављањем „недостојне” жене у позицију јунака.¹¹ Управо ће се зато Костић готово наругати Змајевом женском делији, као „неподоби” која пије и песнички се, те не може бити идеал женскости, и изнад ње уздиже *Осветницу*, која је поред свега ипак девојка – односно женско. Таква је и невеста из песме „Ђурђевдан”, као својеврсна „уводница” Косовки девојки, која испраћа вереника у бој и своју вредност потврђује тиме што пристаје да „одгоди” личну срећу – свадбу, зарад спасења рода (Костић 1984: 131). Синтеза женског идеала, за Костића, има и виши ступањ, а то је неми бол Косовке девојке, чиме се Костић приближава фолклорном сагледавању овог феномена, тј. уверењу да се жена мора вратити у оквире своје природе и родне улоге.

Испосредован мушком родном перспективом, поглед на жене-хајду-чице, осветнице и делије-девојке подразумева, дакле, да се у њима осветли маскулина страна бића, али да би женско начело било истински одржив концепт за остваривање у фалоцентричном друштву неопходно је остати унутар постављеног обрасца женскости. И сам ће Костић у поменутом есеју „О јунацима и женама” изнети став да нема ничег противнијег начелу женства него што су бој и смрт. Отуда остваривање целовитости

¹¹ С тим у вези, Лаза Костић разматра могућност да јуначица буде трагички јунак, указујући на то да женска фигура у додиру с трагичношћу излази из своје природе, те уместо дивљења изазива сажаљење. Романтичарски сензибилитет, међутим, омогућио је артикулацију трагичког потенцијала жене, што Ђура Јакшић остварује у лику Јелисавете, кнегиње црногорске. Иако Костић негира жени статус носиоца трагичког начела, сама Јакшићева драма га оповргава, надрастајући дотадашње оквире српске драме и уздижући лик туђинке до неслућених граница трагичности (в. Несторовић 2007: 150–160).

јунака, који своје „мужаство” огледа у боју, захтева и надопуну „у наслади живота”, коју симболизује жена. Лаза Костић, међутим, бави се тиме како се остварује уцеловљење јунака, односно како су жене „предусретале ту љубав јуначку” (Костић 1990: 16). Жена је први повод невољама и слабостима мушким, тврди Костић, што нас враћа на идеју о фигури жене као рефлектујућем Ја, чак и када, како објашњава у другом есеју „Женске главе српских народних песама”, зависи „од женске главе хоће ли глава најбољег јунака остати на раменима или неће”. Костић ту зависност објашњава делокругом женског начела, „начела дражи”, опет кроз дискурс женског као обмањујућег, опсенарског, магијског, демонског начела: „једна женска глава својим кобним чинима занесе здраву свест каквог народног вође, те замрси путове слободи и слави читавом племену” (Костић 1990: 92). Посреди је топос *femme fatale*, чије је присуство, према Марију Працу (1956: 189), познато од давнина, и у митологији и у књижевности, пружајући мање-више потпуне примере арогантних и окрутних женских ликова, али толико дисперзивних да је немогуће формирати посебан тип ове јунакиње као што је у романтизму бајроновски јунак.

Дакле, представљена углавном у служби мушкарца, жена се у традиционалној култури позиционира као маргинална личност, али се у романтичарској књижевности та маргинализованост још увек не осветљава у пуном модернистичком капацитету. Чак и када женско прерушавање у мушкарца осмишљава у комичном маниру, у питању је компензаторна функција и привремено задовољење, које захтева да се, и поред раскринкавања друштвеног карактера полних разлика, урушена структура врати у устаљени ред.

На основу анализираних примера може се закључити да родни идентитет и родне улоге трпе измене у оној мери у којој је култура спремна да се трансформише, тј. шири друштвени обрасци који их интерпретирају. Отуда унутар романтичарског културног кода примећујемо уплив нових значења и погледа на женске позиције у односу на епски систем патријархалног и традиционалистички усмереног друштва, у којем су родне улоге биле условљене, изнад свега, обичајним моралним наслеђем. Но, ипак, у поемама, лирским песмама, али и есејима и другим остварењима романтичара евидентирани варијације родних идентитета представљају суптилне литерарне помаке у дистрибуцији ауторитета и моћи, личних животних избора и алтернатива како у приватним тако и јавним сферама иступања жена.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

- Брајовић 2007: Т. Брајовић, *Identično različito: komparativno-imagološki ogled*, Београд: Геопетика
- Гароња 2014б: С. Гароња, „Женски ликови/типови наше народне епике у чланцима и беседама Лазе Костића”, *Промишљања традиције*, ур. Бошко Сувајџић, Београд: ИКУМ, 659–669.

- Гароња 2023: С. Гароња, *Од црвенокосе богиње до слепих певачица*, Нови Сад: Прометеј.
- Дармановић 2016: К. Дармановић, *Типологија и функције женских ликова у епским песмама Вукове збирке*, Нови Сад: Филозофски факултет, <<https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8226/Disertacija9442.pdf>>.
- Дракулић 2018: Н. Дракулић, Делија девојка у српској усменој епизи, *Филолог: часопис за језик, књижевност и културу*, 9 (18), 430–451.
- Змај 1882: Ј. Јовановић Змај, *Певанија*, Нови Сад: Српска штампарија Дра Светозара Милетића.
- Иванић 1976: Д. Иванић, *Српска приповијетка између романтике и реализма*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Јакшић 1862: Ђ. Јакшић, „Мученица”, *Даница*, Год. 3, број 11, 172–177.
- Јакшић 1862б: Ђ. Јакшић, „Неверна Тијана”, *Даница*, Год. 3, број 16, 254–256.
- Јакшић 1931: Ђ. Јакшић, *Целокупна дела*, књ. 1, Београд: Народна просвета.
- Калер 2009: Dž. Kaler, *Teorija književnosti (sasvim kratak uvod)*, Beograd: Službeni glasnik.
- Кашанин 1968: М. Кашанин, *Судбине и људи: огледи о српским писцима*, Београд: Просвета.
- Костић 1984: Л. Костић, *Књига о Змају*, Београд: Просвета.
- Крњевић 1992: Х. Крњевић, *Вековита јабука Лазе Костића*, Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Меденица 1965: Р. Меденица, *Бановић Страхина у кружу варијаната и тема о невери жене у народној епизи*, Београд: САНУ.
- Мијић 2012: И. Мијић, „Постоји ли родна перспектива у бајци?”, *Детинство: часопис о књижевности за децу*, год. 38, бр. 1, 65–72.
- Милошевић Ђорђевић 1990: Н. Милошевић Ђорђевић, *Косовска епика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Несторовић 2007: З. Несторовић, *Богови, људи и цареви: трагички јунак у српској драми XIX века*, Чигоја штампа, Београд.
- Пандуревић 2011: Ј. Пандуревић, О епским ратницама и хајдучицама или О игри идентитета у српској народној епизи, *Српски језик, књижевност, уметност*: зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (29–30. X 2010). Књ. 2, *Жене: род, идентитет, књижевност*, 21–31.
- Поповић 1972: М. Поповић, *Историја српске књижевности, Романтизам 2*, Београд: Нолит.
- Поповић 1999: Т. Поповић, *Српска романтичарска поема*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Прац 1956: М. Praz, *The Romantic Agony*, New York: Meridian Books.
- СНП II: В. С. Караџић, *Српске народне пјесме. Књ. 2: у којој су пјесме јуначке најстарије*, Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1845.
- СНП III: В. С. Караџић, *Српске народне пјесме. Књ. 3: у којој су пјесме јуначке средњих времена*, Беч: Штампарија Јерменског манастира, 1846.
- Чајкановић 1973: В. Чајкановић, *Мити и религија у Срба*, Београд: СКЗ.

Aleksandra D. Matić

THE FOLKLORE PATTERN OF THE FEMALE WARRIOR AND AVENGER IN THE LITERATURE OF SERBIAN ROMANTICISM

Summary

The subject of the paper is the folklore pattern of female warriors and avengers reshaped in the works of Serbian romanticism. Through the analysis of the romantic poems, as well as an insight into the oral literary spheres from which the pattern was taken and decontextualized, it was observed that the figure of the warrior woman, the dividing girl, and the avenger, is often repeated in a new poetic and genre context, but is brought to extreme limits of transformation, primarily due to the impossibility of returning to the sphere of female identity. In this way, the gender perspective of the oral text and the literary text is followed, that is, the presence and (dis) integration of the “female principle” in the presented plot model. While the folklore pattern confirms the so-called female principle, requiring only a temporary self-annihilation, the negation of the self, of femininity, in order to give birth to a new identity, so far on the horizon of romantic creativity, such a return is variable depending on genre and poetic settings.

Keywords: warrior woman, folklore, romanticism, warrior, avenger woman, gender

*Примљен: 18. април 2024. године
Прихваћен: 21. март 2025. године*